

Från shtetteln till Cabaret Voltaire: kring dadaismens judiska rötter

Under Allhelgonahelgen kan mycket hända som annars inte sker, då har de döda permission från sin tillvaro någonstans och kan, som det verkar, återvända till de levande. Mer förklaring än så behövs inte till att det gamla paret dyker upp med bil vid kyrkogården i Lid, en liten by på den sörmländska landsbygden i Sverige. Författaren som händelsevis möter dem har tillfälligt befordrats till kyrkvaktmästare i den lilla medeltidskyrkan som står med den i Sverige legendariske målarmästaren Albertus Pictors gesällprov. Kyrkans medeltida målningar genomgår för övrigt en omfattande renovering som står färdig till just denna helg. Från sitt hem i den gamla skolbyggnaden kan författaren och hans hustru, konstnären, se ut över kyrkan, vägen och den höstliga slätten med sina tunga nyplöjda leråkrar.

För de flesta av oss är Arthur Segal och Emmy Hennings inte namn som omedelbart får några klockor att ringa. Han var konstnär, hette från början Aron Sigalu och var från en judiskt dominerad by (en shtetl) i Rumänien, hon kom från nordtysk arbetarklass och hade en brokig bakgrund som skådespelare och varietéartist. Båda befann sig i Zürich 1916 när Tristan Tzara (egentligen Samuel Rosenstock, även han rumänsk jude), Marcel Janco (dito), Hugo Ball och några till startade Cabaret Voltaire och därmed gav upphov till dadaismen som konströrelse. Hennings (född som Emma Maria Cordsen) och Segal ingick i denna ursprungliga dadaformation, hon med en inte oviktig roll i den litterärt, teatralt och bildkonstnärligt experimentella cabareten. Hennings var partner till den betydligt mer kände Hugo Ball som hon gifte sig med 1920. Arthur Segal fortsatte efter dada-escapepaden som konstnär och drev egen målarskola i Berlin och senare i London, efterhand som nazismen drev honom allt längre från Tyskland och ett central-europeiskt sammanhang. Han dog under ett bombfall 1944 i London, hon levde med Ball till hans död och delade Balls senare intresse för katolsk mysticism.

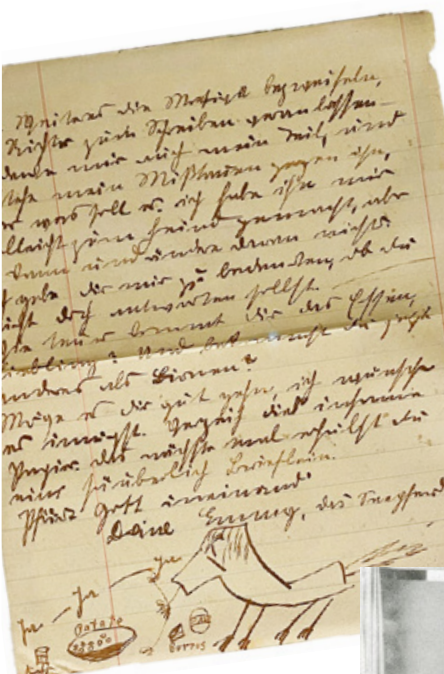
Något skamfilade och kantstötta står de alltså där

på kyrkbacken, Segal och Hennings, två bifigurer ur avantgardets historia, och vad annat kan man göra än ta hand om dem, bjuda dem på kyrkans ljumma kaffe och något fuktiga småkakor, senare middag och vin i hemmet i skolbyggnaden? Och vad annat kan man göra än lyssna på vad de har att berätta, och de i sin tur höra på allt vad författaren har att säga?

Författaren är ingen mindre än den i Sverige bosatte finlandssvenske konstvetaren och författaren Tom Sandqvist som ägnat årtionden åt att studera inte bara modernismen (enkannerligen dada) utan också den judiska kulturen i Central- och Östeuropa, senast i romanform kring författaren Bruno Schulz i *Hemma i Drohobycz* (2021). Den nya boken *Det våta språket* (Litorale 2023) är som undertiteln meddelar en ”skönlitterär essä”. Essän är som bekant en fri litterär form för undersökning och betraktelse, utan nödvändiga krav på akademisk stringens, men desto mer möjlighet att pröva idéer och ibland ganska fria associationsbanor. Essäformens skapare Michel de Montaigne är en föredömlig modell då han på 1500-talet ställde upp etiska, estetiska, historiska, litterära och andra frågeställningar och lät tankarna flyga med stöd ofta i den klassiska litteraturen men alltid med den egna tankens bärkraft. ”En skönlitterär essä” betonar att här finns fiktiva inslag, ett slags ramberättelse, eller kanske rent av att essän är en ram kring fiktionen. Det senare är faktiskt inte en orimlig infallsvinkel på Sandqvists bok, den går att förstå som bådadera.

I mycket är det en bok om Arthur Segal, eftersom Emmy Hennings bara halvt återvänt; hon är fast i ett inåtvänt tillstånd, kanske demens, kanske är hon bara bruten av morfinmissbruk och ett svårt liv. Desto mer har Segal att berätta: om den judiska shtetteln där han växte upp, om sin egen konst och inte minst om dess utgångspunkter i judisk tradition och tänkande, om dadaismen som ett uttryck för ett slags språklig öppenhet, en lingvistisk värld av öppna betydelser som även den har sin utgångspunkt i östjudisk mystik.

Det är åtminstone så jag förstår bokens titel *Det våta språket*. Jag misstänker att det är missledande att i sammanhanget nämna sociologen Zygmunt Baumanns begrepp ”liquid society” och ”liquid modernity” som handlar om en kritik av ett samhälle där trygga fundament och värderingar i tilltagande hastighet upplöses, snarare än den öppna associativa språksfär som Sandqvist anspelar på. Det våta språk som

Medurs från övre vänstra hörnet: brev från Emmy Hennings till Hugo Ball; Emmy Hennings; Drottningen av Saba av Arthur Segal (1918); självporträtt av densamme; Hugo Ball i kartongkostymen 1916.

Sandqvist talar om är istället en (judisk, dadaistisk) utgångspunkt som bidrar till att lösa upp hierarkier och maktstrukturer, som förnekar fixerade betydelser och betonar mångtydigheten. Inspirerad av dadaismens upplösning av gängse grammatik och ortografi pekar Sandqvist på en utveckling där man genom en rad sammanbrott, från det välbekanta till det obekanta, närmar sig en punkt där han knyter samman dadaismens språkupplösning med en mystisk religiös erfarenhet.

Det är en vindlande berättelse som inbäddas i denna essä, ofta stillsam och innerlig, och där associationerna får löpa mellan vardagen i den lilla sörmländska byn till shtetteln på den rumänska landsbygden åren kring förra sekelskiftet; från Albertus Pictors frodiga och av Bibeln inspirerade bilder som väller över kyrkans tak och väggar till talmudskolans likaså bibliskt inspirerade, rikt dekorerade inre. Förintelsen står som det öppna sår vilket skiljer det förflutna från nuet. Det ena går in i det andra, de döda och de levande möts, geografiska gränser upplöses. Inte minst upplöses gränsen mellan författaren och hans nyfunna vän Arthur Segal, som båda lägger ut texten för varandra men där det ibland är svårt att avgöra vem det är som talar.

Tydligast är berättarens röst när han berör det allra närmaste: huset, katten, ljusen som tänds vid ikonerna

var kväll; hustruns brottnings med att ge existentiella frågor ett utlopp i vad som annars förefaller vara ett geometriskt, nonfigurativt måleri; den tunga och fuktiga hösten där ljuset långsamt viker; konservatorn som anländer för att äntligen ge nytt liv åt kyrkans väggmålningar. Flakmopeder som knattrar förbi när dagen börjar gry.

Vad är fiktion och vad är essä i boken? Även den gränsen flyter när de döda får röster och argumenterar med de levande. Eftersom samtalet i så hög grad kretsar kring Arthur Segal/Aron Sigalu (och mycket kring den dubbelhet som namnvarianterna pekar på) är texten i mångt och mycket en berättelse om honom (dadaisten som föll ur historieskrivningen), mindre om Emmy Hennings, hon som fängslade Segal och publiken på sin tid och som nu – som halvt återupståndet – stirrar på världen med blanka ögon. I desto högre grad återkommer hennes man Hugo Ball: han vars fotografiska porträtt i kartongkostym fått personifiera dada, men som enligt bokens resonemang svek rörelsens idéer och i själva verket aldrig helt förstod den. En sådan skildring kan bara den som sysslat länge med personkretsen göra; Sandqvist rör sig i denna värld som vore han du och bror (och antagonist) med dess aktörer, på ett sätt som påminner mig om Swedenborgs personliga samtal och umgänge med änglar, serafim och de dödas själar. Jag tänker

mig att Hugo Ball säkert kan skildras på andra sätt, men det är förstås nyttigt att emellanåt se helgonbilderna omkullkastade.

Det är en fascinerande, myllrande, kunskapsrik och spekulativ skönlitterär essä som Sandqvist skrivit. Han är hemtam i både dada och judendom. Jag funderar ibland på om även Segal/Sigalu, Tzara/Rosenstock och andra lika självklart skulle se sig själva som primärt förvaltare av judiskt tankegods och judiska tankemönster. Där en roman hade krävt nyantering och problematisering av karaktärerna, strävar essän istället efter renodling, av att undersöka och fördjupa en mer bestämd tankegång. Däremellan balanserar Sandqvists bok; den goda essän strävar efter att tydliggöra en idé, medan en roman snarare bäddar in och rent av döljer sin idébotten. Med detta givet fungerar *Det våta språket* ändå som ett intressant och

tankeväckande experiment. Det händer mot slutet att författaren väljer att föreläsa (någon gång, om jag förstod rätt, för sin katt) istället för att i dialog levandegöra. Det partiet är svårt att följa även för en läsare med rimligt många universitetspoäng under bältet.

Det är inte desto mindre en bok med högt ställda ambitioner, med ett ofta svindlande vackert språk och intellektuellt mättade resonemang. Som en annan Dante möter författaren sin ciceron, sin Vergilius i gestalt av Artur Segal, som leder honom på en intellektuell resa till dadaismens centraleuropeiska judiska rötter och sedan åter hem till Lid och en annalkande sörmländsk vinter.

PONTUS KYANDER

Tom Sandqvist: *Det våta språket. En skönlitterär essä.*
Helsingfors: Litorale 2023.